

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.12.06>

ПРАВО НА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ - ОДНЕ З ОСНОВНИХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Гнатенко Карина Валеріївна,
кандидат юридичних наук,
головний спеціаліст відділу
організаційного забезпечення
та контролю у сфері нотаріату
управління з питань нотаріату
(Головне територіальне управління
юстиції у Харківській області, м. Харків,
Україна)

Статтю присвячено комплексному дослідженню особливостей права на соціальне забезпечення як одного із найважливіших соціальних прав людини. Зроблено висновок, що право на соціальне забезпечення є одним із найважливіших серед соціально-економічних прав людини, гарантування та стан дотримання якого відбивається на характеристиці держави як правової та соціальної країни. Воно тісно пов'язане з правом на життя та належить кожному від народження як суб'єктивне право і може бути захищено безпосередньо в суді.

Право на соціальне забезпечення розглянуто як визнану міжнародною спільнотою та гарантовану державою, закріплену національними та міжнародними нормативно-правовими актами міру можливої поведінки, спрямовану на задоволення інтересу щодо отримання комплексу матеріальних благ та/або нематеріальних заходів для подолання чи пом'якшення несприятливих наслідків соціальних ризиків шляхом реалізації обов'язків соціально-зобов'язаними суб'єктами всіх форм власності.

Зроблено висновок, що проголошені, але не реалізовані на практиці права, в тому числі право на соціальне забезпечення, віддаляють державу від спрямованого курсу демократичних перетворень і суспільного благополуччя. Тому для ефективної та дієвої реалізації права на соціальне забезпечення доцільно законодавчо закріпити перелік принципів, до яких необхідно віднести всебічність (універсальність) соціального забезпечення; рівність прав і можливостей, заборону дискримінації; соціальну справедливність; єдність і диференціацію у соціальному забезпеченні населення України; цільове й ефективне використання коштів державних і недержавних соціальних фондів; незменшуваність змісту й обсягу соціальних виплат і послуг; державну гарантованість встановлених прав у сфері соціального забезпечення; солідарність і субсидування у соціальному забезпеченні; прозорість, своєчасність і повноту соціального забезпечення населення; забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, встановлений законом; урахування вимог норм міжнародних договорів України у сфері соціального забезпечення.

Ключові слова: соціальні права, соціальне забезпечення, держава, населення, міжнародно-правові акти, принципи права соціального забезпечення.

THE RIGHT TO SOCIAL SECURITY IS ONE OF THE BASIC SOCIAL HUMAN RIGHTS

Gnatenko Karina Valerievna,
Candidate of Law Sciences,
Chief Specialist at the Department
of Organizational Support and Control
in the field of Notary
of the Notary Management
(Main Territorial Department of Justice
in Kharkiv region, Kharkiv, Ukraine)

The article is devoted to a comprehensive study of the features of the right to social security as one of the most important social human rights. It is concluded that the right to social security is one of the most important among the socio-economic human rights, the guarantee and observance of which affects the characterization of the state as legal and social. It is closely linked to the right to life and belongs to everyone from birth, is a subjective right and can be defended directly in court.

The right to social security is considered as a measure of possible behavior recognized by the international community and guaranteed by the state, enshrined in national and international legal acts, aimed at satisfying the interest in obtaining a set of material benefits and/or intangible measures to overcome or mitigate adverse social risks realization of responsibilities by socially obliged subjects of all forms of ownership.

It is concluded that the proclaimed but not implemented in practice rights, including the right to social security, distances the state from the directed course of democratic transformation and social welfare. Therefore, for the effective and efficient implementation of the right to social security, it is advisable to legislate a list of principles, which include comprehensiveness (universality) of social security; equality of rights and opportunities, prohibition of discrimination; social justice; unity and differentiation in social security of the population of Ukraine; targeted and effective use of state and non-state social funds; immutability of the content and volume of social benefits and services; state guarantee of established rights in the field of social security; solidarity and subsidies in social security; transparency, timeliness and completeness of social security; ensuring a standard of living not lower than the subsistence level established by law; taking into account the requirements of international treaties of Ukraine in the field of social security.

Key words: social rights, social security, state, population, international legal acts, principles of social security law.

Постановка проблеми. Права людини стосуються різних аспектів її життя, відрізняючись за певними якістьми, які обов'язково слід брати до уваги при забезпеченні, охороні й захисті прав. Тому їх поділ на певні групи має не тільки пізнавальне, а й практичне значення. Так, за сферою реалізації виділяють права особисті, політичні, соціальні, економічні й культурні. Ця класифікація має найбільше практичне значення, оскільки відбиває специфіку характеру прав і свобод людини й тих сфер життєдіяльності, в яких вони реалізуються.

Одними із найважливіших прав людини є соціальні, які є необхідними, оскільки без них вона не може існувати як суб'єкт суспільних відносин, реалізувати свою життєву програму. Яскравим підтвердженням цього є закріплене у ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (далі – Пакт) право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування,

одяг і житло, право на безперервне покращання умов життя, а також зафіксоване в ст. 7 цього Пакту право кожного на справедливі і сприятливі умови праці, яке включає винагороду, що забезпечує як мінімум всім трудящим: а) справедливу зарплату, б) задовільне існування для них і членів їхніх сімей, в) умови роботи, що відповідають вимогам безпеки й гігієни.

Лише на фундаменті соціальних прав людини та громадянина й довкола них може засновуватися і практично функціонувати правова демократична соціальна держава, яка Конституцією визнається головним орієнтиром розвитку України. В Основному Законі відображено широке коло соціальних прав людини та громадянина на: а) охорону здоров'я, медичну допомогу, медичне страхування (ст. 49), б) соціальний захист (ст. 46), в) освіту (ст. 53), г) охорону сім'ї, дитинства, материнства й батьківства (ст. 51) та інших.

Ці права покликані забезпечити людині достатній рівень життя; їх існування, обсяг і зміст залежить від соціального розвитку держави, яка їх проголосила; їх закріплення покладає на державу обов'язок створити умови для їх здійснення (сформувати поточне законодавство, визначити процедуру реалізації, створити відповідні установи тощо); ці права, як і будь-які інші, закріплені в Конституції України, є елементом правового статусу людини. Особливе місце серед соціальних прав належить праву на соціальне забезпечення.

Метою статті є комплексне дослідження особливостей права на соціальне забезпечення як одного із найважливіших соціальних прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В юридичній літературі зазначену проблематику частково розглядали вчені-правознавці В.М. Андрійів, В.С. Венедіктов, С.В. Венедіктов, С.Я. Вавженчук, С.В. Вишновецька, І.В. Зуб, М.І. Іншин, О.І. Кульчицька, С.С. Лукаш, А.Р. Мацюк, П.Д. Пилипенко, С.В. Попов, С.М. Прилипко, О.І. Процевський, С.М. Синчук, О.В. Тищенко, Г.І. Чанишева, В.І. Щербина, Н.М. Хуторян, О.М. Ярошенко та інші.

Виклад основного матеріалу. Соціальне забезпечення є одним із найпотужніших інституційних виявів соціальної солідарності та найважливішою гарантією належних стандартів життя людини. Воно входить до переліку основних прав людини та є одним із найважливіших засобів досягнення соціальної злагоди в суспільстві, сприяючи соціальному миру та залученню всіх соціальних груп до суспільної взаємодії. Соціальне забезпечення населення є невід'ємним елементом системи прав і свобод людини та громадянина демократичної правової держави, якою відповідно до Конституції є і Україна [1, с. 147].

Право на соціальне забезпечення має певний обсяг та зміст і розкривається в Конституції й законодавстві України. Воно є складником соціально-економічних прав і належить до суб'єктивних прав людини, а також захищається безпосередньо в суді. Так, відповідно до вимог ст.ст. 1 і 3, ч.ч. 1 та 2 ст. 46 Конституції [2] Україна як соціальна держава, зміст і спрямованість діяльності якої визначають права і свободи людини та їх гарантії, проголосила право громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ та організацій, бюджетних та інших джерел соціального забезпечення, а також створення мережі державних, комунальних, приватних закладів із догляду за непрацездатними.

Право на соціальне забезпечення закріплено низкою міжнародно-правових актів, ратифікованих Верховною Радою України. Воно є частиною національного законо-

давства, серед якого вирізняється Загальна декларація прав людини 1948 року, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996 року, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року тощо, а також численні рішення Європейського суду з прав людини.

Так, ст. 22 Загальної декларації прав людини [3] закріплює, що «кожна людини як член суспільства має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності та для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури й ресурсів кожної держави».

М.О. Баймуратов та О.С. Савич з приводу змісту цієї норми вказують на: 1) обов'язок кожної держави поважати й дотримуватися прав людини, що впливає безпосередньо з принципу до їх поваги; 2) у міжнародному розумінні соціальне забезпечення – це насамперед діяльність держави зі створення і спеціального фінансування джерел, з яких провадяться матеріальні виплати й соціальне обслуговування осіб, які зазнали соціальних ризиків: втратили здоров'я чи кошти для існування і не в змозі самостійно забезпечити себе і свою сім'ю; 3) до таких соціальних ризиків належить тимчасова непрацездатність, вагітність і пологи, інвалідність, смерть, нещасний випадок на виробництві, смерть годувальника; 4) право на соціальне забезпечення є надзвичайно суттєвим, особливо, якщо людина не має необхідного наявного майна або не має змоги забезпечити собі адекватний рівень життя за допомогою праці через безробіття, старість чи недієздатність; 5) таке право може бути забезпечено за допомогою національних зусиль і міжнародної спільноти [4, с. 110–112].

Відповідно до ч. 1 ст. 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [5] «кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується в індивідуальному порядку й у порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб поступово забезпечити повне здійснення визначених у цьому Пакті прав усіма належними способами, включаючи й вжиття законодавчих заходів».

Стаття 12 Європейської соціальної хартії [6] щодо права на соціальне забезпечення (далі – Хартія) встановлює, що «з метою забезпечення ефективного здійснення права на соціальне забезпечення Сторони зобов'язуються: ...2. Підтримувати систему соціального забезпечення на задовільному рівні, принаймні на такому, який дорівнює рівню, необхідному для ратифікації Європейського кодексу соціального забезпечення; 3. Докладати зусиль для поступового піднесення системи соціального забезпечення на більш високий рівень». Стаття 10 Хартії формулює основи права на соціальний захист, «відповідно до національних нормативних положень яких кожний працівник у країнах ЄС має право на достатній соціальний захист і залежно від свого статусу і розміру підприємства, на якому він працює, користується відповідним соціальними благами».

У становленні поняття «соціального забезпечення» важливу роль відіграла також і Міжнародна Організація Праці (далі – МОП), яка прийняла цей термін для постійного використання, визначивши його як «загальну базову соціальну підтримку всім громадянам, незалежно від внесків або тривалості їх трудового стажу» [7] та оцінивши як «простий і доступний вираз одного з найглибших і всеохоплюючих прагнень людей усього світу». МОП традиційно визначає соціальне забезпечення з точки зору суспільних заходів, необхідних для задоволення трьох типів потреб або непередбачуваних життєвих обставин: а) втрата або суттєве скорочення доходу через хворобу, вагітність та пологи, виробничу травму, старість, інвалідність, смерть годувальника

або безробіття; б) потреба в медичній допомозі; в) витрати, пов'язані з вихованням дітей [1, с. 147].

Аналіз згаданих вище універсальних міжнародних документів дав змогу М.І. Акатновій зробити певний висновок. Так, за своїм характером право людини на соціальне забезпечення має два аспекти: по-перше, це право кожного, хто через об'єктивні обставини не може забезпечити себе сам на допомогу й підтримку з боку суспільства і держави, по-друге, це обов'язок держави гарантувати надання достатніх засобів для гідного існування особам, об'єктивно позбавленим здатності або можливості отримувати доходи, а також допомоги сім'ї у зв'язку з народженням і вихованням дітей. Держава повинна розвивати систему соціального страхування, щоб кожна людина могла забезпечити своє соціальне і матеріальне благополуччя і всіляко сприяти й заохочувати добродійну діяльність у виді пожертвувань до позабюджетних соціальних фондів, товариствам інвалідів і ветеранів, установам соціального обслуговування та іншим [8, с. 37].

Право на соціальне забезпечення, на думку С.М. Прилипка, – це визнана Конституцією України, міжнародним співтовариством і гарантована Україною можливість людини одержати соціальну допомогу та підтримку для задоволення фізіологічних, соціальних і духовних потреб в обсязі, необхідному для гідного життя у тих випадках, якщо внаслідок впливу соціального ризику громадянин з незалежних від нього причин не має джерел і засобів до існування. Підґрунтям реалізації права на соціальне забезпечення є розбудова соціальної держави [9, с. 32].

Підтримуючи точку зору вченого, С.М. Синчук зазначає, що право на соціальне забезпечення – це одне з основних прав людини, яке закріплено на рівні Основного Закону держави. Це природне право людини, яке лише визнається і гарантується державою (шляхом активних дій), а не дарується нею. Воно знаходиться в нерозривному зв'язку з правом на життя і повинно визнаватися за кожною людиною незалежно від її правового зв'язку з державою, а виникає в людини з моменту народження і не може бути відчужене протягом всього життя. Право на соціальне забезпечення – це суб'єктивне юридичне право, яке підлягає безпосередньому судовому захисту [10, с. 135].

На думку вченої, соціальне забезпечення повинно охоплювати всі сучасні види (соціальні виплати та послуги), а також організаційно-правові форми (державні та недержавні) соціального забезпечення, зокрема й відносини щодо реалізації права особи на захист від соціальних ризиків і задоволення соціальних потреб у випадку їх настання.

На думку Б.І. Сташківа, право на соціальне забезпечення в мінімальних розмірах – це природне право людини, а право на соціальне забезпечення, що виходить за межі мінімальних потреб людини, – право позитивне. Загалом у праві соціального забезпечення одночасно поєднані природні властивості, які не залежать від їх визнання державою, й елементи, що держава добровільна бере на себе [11, с. 40].

Одночасно з утвердженням прав і свобод громадян важливе значення має реалізація зазначеного права, його механізм. Громадяни мають право звернутися для реалізації права на соціальний захист до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та їх посадових осіб тощо відповідно до їх компетенції. Таким чином, держава виявляє особливу турботу про ті верстви населення, які з об'єктивних, незалежних від них причин, опинилися у скрутній життєвій ситуації і не спроможні або не повністю спроможні самостійно забезпечити себе на необхідному побутовому рівні.

Така «державна турбота» має декілька практичних пояснень. По-перше, виникнення об'єктивно несприятливої життєвої ситуації, в якій можуть опинитися гро-

мадяни, насамперед зумовлюється не недостатнім соціально-економічним потенціалом країни. Зокрема, рівень безробіття в державі вказує на те, що ця держава не спроможна створити належні умови для розвитку всіх форм підприємництва, які є джерелом забезпечення робочими місцями або самозайнятості населення. Повна або часткова втрата працездатності може бути наслідком не досить організованих державою нагляду та контролю в сфері охорони праці тощо. Все це фактично означає, що держава не виконує належним чином покладені на неї обов'язки, не реалізовує свого основного призначення – налагодити співжиття своїх громадян таким чином, щоб забезпечити найоптимальніші для всіх умови існування та розвитку. Іншими словами, забезпечити захист суспільного (національного) інтересу. Отже, держава відповідальна за соціальний добробут своїх громадян і повинна підтримувати його, в тому числі через систему соціального забезпечення.

По-друге, не слід виключати також соціально-гуманістичний аспект соціальних гарантій, взятих на себе державою у вигляді обов'язку із соціального забезпечення своїх громадян. Адже не в усі історичні часи та не в усіх державах існували такі гарантії. Саме тому можна стверджувати, що рівень соціального забезпечення населення у державі вказує на рівень демократичності та соціально-спрямованого характеру її правової політики.

Однак проголошені, але не реалізовані на практиці права, в тому числі право на соціальне забезпечення, віддаляють державу від спрямованого курсу демократичних перетворень і суспільного благополуччя. Тому для ефективної та дієвої реалізації права на соціальне забезпечення населення встановлюється система принципів, на основі якої ґрунтується соціальне забезпечення. Ці принципи визначають основні начала правового регулювання та реалізації цього права; відіграють важливу роль у становленні й розвитку соціального забезпечення, зокрема: 1) слугують засадами об'єднання окремих правових норм у єдину логічну систему; 2) дають змогу вирізнити специфічні ознаки відповідної галузі; 3) дають можливість ретельно і змістовно усвідомити смисл конкретної норми, що стосується соціального забезпечення, й визначити загальну спрямованість і головні тенденції його розвитку; 4) допомагають правильно розуміти сутність законодавства про соціальне забезпечення та його взаємозв'язок з економікою, соціальною політикою держави, правосвідомістю громадян; 5) є підґрунтям для тлумачення правових норм, особливо у випадках, коли нормативні акти містять протиріччя [12, с. 40].

Для ефективної та дієвої реалізації права на соціальне забезпечення населення необхідно законодавчо закріпити перелік принципів, до яких віднести всебічність (універсальність) соціального забезпечення; рівність прав і можливостей, заборону дискримінації; соціальну справедливість; єдність і диференціацію у соціальному забезпеченні населення України; цільове й ефективне використання коштів державних і недержавних соціальних фондів; незменшуваність змісту й обсягу соціальних виплат і послуг; державну гарантованість встановлених прав у сфері соціального забезпечення; солідарність і субсидування у соціальному забезпеченні; прозорість, своєчасність і повноту соціального забезпечення населення; забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, встановлений законом; урахування вимог норм міжнародних договорів України у сфері соціального забезпечення.

Висновки. З урахуванням викладеного вище можна констатувати, що право на соціальне забезпечення є одним із найважливіших серед соціально-економічних прав людини, гарантування та стан дотримання якого відбивається на характеристиці держави як правової та соціальної країни. Воно тісно пов'язано з правом на життя

і належить кожному від народження, є суб'єктивним правом і може бути захищено безпосередньо в суді.

Право на соціальне забезпечення слід розглядати як визнану міжнародною спільнотою та гарантовану державою, закріплену національними та міжнародними нормативно-правовими актами міру можливої поведінки, спрямовану на задоволення інтересу щодо отримання комплексу матеріальних благ та/або нематеріальних заходів для подолання чи пом'якшення несприятливих наслідків соціальних ризиків шляхом реалізації обов'язків соціально-зобов'язаними суб'єктами всіх форм власності.

Список використаних джерел:

1. Стовба Ю.І. Теоретична концептуалізація поняття соціального захисту населення. *Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова*. 2016. Т. 21. Вип. 2. С. 146–149.
2. Конституція України, прийнята на V сесії Верховної Ради України 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Загальна декларація прав людини, прийнята резолюцією 217 А (III) ГА ООН від 10.12.1948. *Документи ООН A/RES/217A: Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи* [2-е вид.] / упоряд. Ю.К. Качуренко. Київ : Юрінформ, 1992. С. 18–24.
4. Баймуратов М.О., Савич О.С. Міжнародно-правові зобов'язання держав у сфері становлення альтернативних форм соціального страхування : монографія. Одеса : Фенікс, 2009. 280 с.
5. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : пакт ООН від 16.12.1966. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 4.
6. Європейська соціальна хартія (переглянута) : Хартія РЄ від 03.05.1996 № 163. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 51.
7. Дерєга В.В. Соціальна і гуманітарна політика : навчальний посібник. Миколаїв, 2012. 152 с.
8. Акатнова М.А. Право человека на социальное обеспечение в международных актах, законодательстве зарубежных стран и России : дисс. канд. юрид. наук. Спец.: 12.00.05. Моск. гос. юрид. акад. Москва, 2009. 235 с.
9. Прилипко С.М. Предмет права соціального забезпечення : автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.05. Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2007. 47 с.
10. Синчук С.М. Поняття та зміст права на соціальне забезпечення. *Проблеми правового забезпечення праці та соціального захисту населення України в сучасних умовах* : зб. матеріалів «круглого столу» (30 березня 2007 року). Чернігів, 2007. С. 129–135.
11. Сташків Б.І. Право людини на соціальне забезпечення та його реалізація в Україні. *Захист соціальних прав людини і громадянина в Україні: проблеми юридичного забезпечення* : матеріали Наук.-практ. конф. (30 січня 2003 року, м. Київ) / за ред. Н.Б. Болотіної. Київ : МП «Лєся», 2003. С. 40–44.
12. Гончаров В.О. Соціальне обслуговування як організаційно-правова форма соціального забезпечення : дис. канд. юрид. наук: 12.00.05. ІДП НАН України. Київ, 2011. 199 с.